

ג'וינט ישראל
מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה
והתפתחות אדם וחברה בישראל

JOINT (J.D.C.) ISRAEL
BROOKDALE INSTITUTE OF GERONTOLOGY
AND ADULT HUMAN DEVELOPMENT IN ISRAEL

תהליכי הזדקנות ומשמעותם - השוואה בין
אירופה, ברית המועצות לשעבר וישראל

פרסומי מחקר

ג'ק חביב
דן שחם

ת-74-93

BR-R-74-93

תהליכי הזדקנות ומשמעותם - השוואה

חביב, ג'ק



002327124391

המכון

הוא מכון ארצי למחקר, לניסוי ולחינוך בגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה. הוא נוסד ב-1974 ופועל במסגרת הג'וינט האמריקאי (ועד הסיוע המאוחד של יהודי אמריקה), בעזרתו של קרן ברוקדייל בניו-יורק וממשלת ישראל.

בפעולתו מנסה המכון לזהות בעיות חברתיות ולהציב להן פתרונות חילופיים בשירותי הבריאות והשירותים הסוציאליים בכללם. אחד מיעדיו הוא להגביר שיתוף הפעולה של מומחים מהאקדמיות והממשלה, עובדי ציבור ופעילים בקהילה כדי לגשר בין מחקר לבין מימוש מסקנות מחקר הלכה למעשה.

BR-19-74-93
C.1 / 23271



תהליכי הזדקנות ומשמעותם - השוואה בין
אירופה, ברית המועצות לשעבר וישראל

דן שחם

ג'ק חביב

תדפיס מתוך: גרונטולוגיה 56-57, 1992.

ג'וינט-מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה
והתפתחות אדם וחברה

ת"ד 13087

ירושלים 91130, ישראל

טל': 02-557400

פקס: 02-635851

תקציר

יבשת אירופה היתה עד כה המובילה במגמת הזדקנות האוכלוסייה, ותמשיך להזדקן במהירות גם בעתיד. למגמת ההזדקנות השלכות חברתיות משמעותיות, הזוכות רק עתה להתייחסות וללימוד. במאמר זה אנו מתארים את מגמות ההזדקנות שהתרחשו במהלך העשור האחרון, ובוחנים תחזיות להזדקנות האוכלוסייה ב-60 השנים הבאות, תוך התמקדות במספר סוגיות בסיסיות.

במאמר נבחנים שיעורי הזדקנות אוכלוסיית אירופה הצפויים בעשורים הבאים, וכן התחומים הסוציו-דמוגרפיים שבהם קיימים הבדלים בין ארצות שונות, כגון יחסי התלות, שיעור הנשים באוכלוסייה, שיעור הישישים, וכו'. בהתחשב בכך שחלקי אירופה השונים יזדקנו על פני מסלול דומה, נשאלת השאלה האם הבדלים אלה יגדלו או יקטנו במשך הזמן? האם הארצות השונות יישארו בשלבים שונים של התהליך או שתהיה התלכדות של מסלולי ההזדקנות השונים?

חוקרים וקובעי המדיניות, כמו גם הציבור בכללו, צופים שכתוצאה מתהליך ההזדקנות יחול משבר כלכלי. אנו דנים בסוגייה זו לאור מחקרים שבדקו את ההשפעה האפשרית של הזדקנות האוכלוסייה על תעסוקה והוצאות ציבוריות.

המאמר בוחן את השלכותיו של תהליך ההזדקנות לגבי התמיכה הבלתי פורמלית: האם בהכרח ישתנו רשתות התמיכה הבלתי פורמלית, כפי שנטען בספרות לעתים קרובות?

המאמר מצביע על אי ההלימות של מאגר הנתונים הקיים לגבי הזדקנות האוכלוסייה, ומזהה פערים משמעותיים במאגר נתונים זה: מחסור בנתונים על רשתות חברתיות והעדר ידע על דפוסי השימוש בשירותים של אוכלוסיות בגילאים שונים. תוך כדי כך מצביע המחקר על כיוונים עיקריים למחקר עתידי.

תהליכי הזדקנות ומשמעותם – השוואה בין אירופה, ברית-המועצות לשעבר וישראל

ג'ק חביבי*, דן שחם**

הקדמה

יבשת אירופה היתה עד כה המובילה במגמת הזדקנות האוכלוסיה ותמשיך להזדקן במהירות גם בעתיד. למגמת ההזדקנות השלכות חברתיות עמוקות, הזוכות רק עתה להתייחסות רצינית וללימוד מצד כל החברות המודרניות. במאמר זה נבחן את מגמות ההזדקנות באירופה, בברית-המועצות לשעבר ובישראל בעשור האחרון וב-60 השנים הבאות, ונתמקד במספר סוגיות בסיסיות:

1. מה יהיה שיעור ההזדקנות בתוך אירופה בעשורים הבאים ומהם המימדים העיקריים שבהם קיים שוני? עד כמה אנו יכולים לצפות שהבדלים אלו יגדלו או יקטנו? גם אם המדינות השונות באירופה נמצאות כיום וימצאו בעתיד בשלבים שונים בתהליך ההזדקנות, עד כמה יהיה מסלול ההזדקנות בהן דומה?
2. באיזו מידה תגרום מגמת ההזדקנות למשבר או לקשיים בחברה? בקרב הציבור הרחב ובקרב מעצבי מדינות ואנשי מקצוע כאחד רווחת הדעת שהמשבר בוא יבוא. גישה זו תיבחן לאור מחקרים העוסקים בהשלכות תהליך ההזדקנות על תעסוקה ועל ההוצאות הציבוריות.
3. מהן ההשלכות של מגמת ההזדקנות על מערכת התמיכה הבלתי-פורמלית ועל הטיפול שמספקים התומכים הבלתי פורמליים? האם הדבר מצביע בהכרח על שינוי בסיסי בתפקידיה של המערכת הבלתי-פורמלית כפי שמופיע בספרות לעיתים קרובות?
4. באיזו מידה מסוגל בסיס המידע הקיים לענות על השאלות האלה? מהם הפערים העיקריים בידע הקיים, ומה צריכים להיות נושאי המחקר בעתיד?

א. המבנה הדמוגרפי באירופה, בברית-המועצות ובישראל ושונותו

אחוז בני 65 ומעלה

מגמת ההזדקנות באירופה החלה בראשית המאה ה-19. ב-1860, בין 4.2% ל-5.7% מהאוכלוסיה ברוב ארצות אירופה היתה בגיל 65 ומעלה. בסביבות שנה 1900 עלה האחוז והגיע ל-8.4% בצרפת ובשבדיה. בשנות ה-50 נע אחוז הקשישים בין 7.1 ל-11.4,

* ג'וינט – מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה בישראל, פרופסור חבר בבית-הספר לעבודה סוציאלית ובמחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, וחוקר במכון ברוקדייל.
** עוזר מחקר, ג'וינט – מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה ולהתפתחות אדם וחברה בישראל.

וב-1985 הוא נע בין 12 בספרד ובפורטוגל ל-17.2 בשבדיה¹. המגמה בעשור האחרון ועד לשנת 2025 באירופה ובחלקיה השונים, ואף בברית-המועצות לשעבר ובישראל מוצגת בלוח 1 ומבוססת על התחזית הבינונית (Medium Variant) של האו"ם². תחזית האו"ם מניחה כי בין שנת 1980 לשנת 2025 תעלה מעט רמת הילודה הממוצעת באירופה, משיעור ילודה כולל (TFR - מספר הילדים הממוצע שאשה יולדת במשך חייה) של 1.74 ל-1.86, ותוחלת החיים הממוצעת לשני המינים תעלה מ-74.2 ל-79 שנים. אחוז הקשישים מעל גיל 65 באירופה היה צפוי להגיע ל-13.4 עד לשנת 1990, כלומר עליה קטנה בלבד בעשור האחרון. העליה באחוז הקשישים תהיה מתונה גם בעשור הבא, אולם תואץ לאחר מכן, כך שבשנת 2025 צפוי ש-20.1% מהאוכלוסיה יהיו בגיל 65 ומעלה.

לוח 1

אחוז אוכלוסיית בני 65 ומעלה, 1980-2025

2025	2015	2000	1990	1980	
20.1	17.3	14.9	13.4	13.1	אירופה
17.6	14.4	12.9	11.3	11.8	מזרח אירופה
20.3	17.9	15.3	15.5	14.8	צפון אירופה
19.7	17.1	15.1	12.7	11.5	דרום אירופה
22.4	19.3	16.0	14.5	14.4	מערב אירופה
14.8	11.9	11.7	9.6	10.3	ברית-המועצות
12.6	9.8	8.6	8.9	8.6	ישראל

מקור: United Nations, World Population Prospects 1988, N.Y., 1989a.
החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

שוני רב קיים באירופה, שם אחוז הקשישים גבוה בהרבה במערב אירופה ובצפונה לעומת מזרח אירופה ודרומה. שונות זו עשויה להמשיך או אפילו לגדול, למרות המסלול המשותף בהזדקנות בתוך האזורים השונים באירופה. בשנת 2025 ינוע אחוז הקשישים מעל 65 בין 14.8 בברית-המועצות לשעבר ל-22.4 במערב אירופה. אוכלוסיית דרום אירופה תזדקן בצורה חדה כאשר אחוז הקשישים באוכלוסיה יעלה מ-11.5 ל-19.7 מ-1980 עד 2025 והאזור הזה יצטרף לאזורים הצפוני והמערבי שבהם שיעורי האוכלוסיה הזקנה גבוהים.

אחוז הקשישים בישראל היה בעבר נמוך, יחסית לאירופה, והוא צפוי להיות כך גם בעתיד. אולם דפוס ההזדקנות בישראל דומה לזה של אירופה, כאשר העלייה הגדולה באחוז הקשישים תתרחש רק לאחר שנת 2000. בשנת 2025 צפוי ששמינית מהאוכלוסייה בישראל תהיה בת 65 ומעלה - גידול של כ-40% לעומת המצב כיום בו רק 9% מהאוכלוסיה הם בגילאים אלה (כל הנתונים והתחזיות לגבי ישראל אינן כוללות את אוכלוסיית העולים שהגיעה מאז 1990).

הרכב אוכלוסיית הקשישים

מגמת ההזדקנות מלווה בשינויים חשובים בהרכב אוכלוסיית הקשישים. על-פי התחזית הבינונית של האו"ם (להלן נתייחס לתחזית זו בלבד), אחוז הישישים (+80) יגדל בצורה מהירה יותר מאחוז כלל הקשישים, כאשר שיעורם בתוך אירופה יעלה מ-2.3% ל-4.6% בין 1980 ל-2025. העליה תהיה דרמטית ביותר בדרום אירופה מ-1.8% ל-4.8% בכלל האוכלוסיה (ראה לוח 2)³. כמובן שחלקם של הישישים באוכלוסיית הקשישים הכללית עולה גם הוא, מ-17.4% ב-1980 ל-21.3% ב-1990 ול-23.1% בשנת 2025. כבר היום בצפון אירופה יותר מ-22% מהקשישים הם מעל גיל 80³. בישראל, אחוז הישישים, כמו גם אחוז הקשישים, הוא קטן יחסית. כיום הוא מגיע ל-1.6%, והוא צפוי להגיע עד שנת 2025 ל-2.2% מהאוכלוסיה. לנתונים אלה השלכות ברורות לגבי אחוז הקשישים המוגבלים בתוך כלל האוכלוסיה ובתוך אוכלוסיית הקשישים.

לוח 2

אחוז אוכלוסיית בני 80 ומעלה, 1980-2025

2025	2015	2000	1990	1980	
4.6	4.0	2.9	2.9	2.3	אירופה
3.2	2.9	1.9	2.1	1.8	מזרח אירופה
4.8	4.2	3.7	3.4	2.7	צפון אירופה
4.8	4.2	2.8	2.5	1.8	דרום אירופה
5.6	4.7	3.4	3.5	2.8	מערב אירופה
2.9	2.8	2.0	2.3	1.8	ברית-המועצות
2.2	1.9	1.7	1.6	1.2	ישראל

חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.

החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

הרכב אוכלוסיית הקשישים לפי מין (ראה לוח 3) הוא מדד חשוב לצרכים העכשוויים והעתידיים של אוכלוסיה זו. מכיוון שתוחלת החיים של הנשים גבוהה יותר, אחוז הנשים בקרב הקשישים גדול מזה של הגברים. כ-61% מהקשישים באירופה הן נשים ונתון זה נע בין כ-60% בצפון אירופה ודרומה לבין כ-72% בברית-המועצות לשעבר. אף על פי שבעבר היתה עליה מתונה, צפויה בעתיד ירידה מתונה באחוז הנשים בקרב הקשישים. בישראל בולט האיוון היחסי בין שיעור הנשים לגברים באוכלוסיית הקשישים, כשהיום עומד אחוז הנשים על 54.5. המגמה בעתיד היא התכנסות אחוז זה לכיוון של דמיון בין האזורים השונים ובין המינים.

לוח 3

אחוז הנשים בתוך אוכלוסיית בני 65 ומעלה, 1980-2025

2025	2015	2000	1990	1980	
57.8	58.3	59.7	61.0	60.5	אירופה
58.2	59.2	60.4	61.9	60.4	מזרח אירופה
57.7	57.9	59.2	59.7	59.9	צפון אירופה
57.3	58.1	58.4	59.0	58.4	דרום אירופה
57.9	58.3	60.7	63.0	62.3	מערב אירופה
60.9	63.8	66.9	72.4	69.7	ברית-המועצות
55.0	55.5	56.1	54.5	53.3	ישראל

חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.

החשובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

ג. תלות, הוצאות ציבוריות, תעסוקה ותמיכה בלתי פורמלית

יחסי תלות

מוקד חשוב בדיון על השלכות הזקנה הוא מידת התלות של הקשישים. שני המדדים השימושיים והנפוצים הם: יחס תלות הקשישים ויחס תלות כולל, המוגדרים, בהתאמה, כיחס של מספר הקשישים התלויים, ושל מספר כלל התלויים, באנשים בגילאי העבודה (אנו הנחנו גילאי 20-64). כיום באירופה יש יחס של קשיש אחד לכל חמישה איש בגיל העבודה (ראה לוח 4). יחס זה נע בין 1:6 בברית-המועצות לשעבר ל-1:4 בצפון אירופה, תוך שינויים קטנים ולא-אחידים בחלקים השונים של אירופה במשך העשור האחרון. השינויים ביחס תלות הקשישים יהיו משמעותיים וניכרים במיוחד אחרי שנת 2000. בשנת 2025 יהיה באירופה יחס של קשיש אחד לכל 4 אנשים בגיל העבודה והפערים בין חלקי אירופה ביחס התלות ישתנו מ-30.4 באירופה המזרחית ל-39.5 באירופה המערבית. באותה עת יהיה יחס של קשיש אחד לכל 5 אנשים בישראל, בעוד שכיום היחס הוא קשיש אחד לכל 6 אנשים בערך.

אף על-פי שיחס התלות של הקשישים עולה בצורה ניכרת עם התמשכותו של תהליך ההזדקנות, הרי ליחס התלות הכולל דפוס מורכב יותר, בגלל הירידה במספר הילדים. בלוח 5 ניתן לראות שיחס התלות הכולל באירופה של היום הוא 1:1.5, בהבדלים קטנים בין חלקי אירופה וללא מיתאם ברור עם קצב ההזדקנות של אותו אזור. במשך שנות ה-80 היתה ירידה משמעותית למדי ביחס התלות הכולל, וירידה זו תמשיך עד שנת 2000. עד שנת 2025 יעלה שוב יחס התלות הכולל, אולם לא מעל הרמה של 1980, למעט במערב אירופה. בישראל, לעומת זאת, יחס התלות קטן בצורה חריפה - ממספר שווה כמעט של תומכים ונתמכים ליחס של 1.25 תומכים לכל נתמך. ההבדלים בין האזורים יהיו קטנים יותר ב-2025 לעומת 1980. הסוגיה העיקרית היא, מה תהיה ההשפעה של השינוי ביחס שבין קשישים לילדים על ההוצאות הציבוריות?

לוח 4

יחס תלות קשישים, 1980-2025*

2025	2015	2000	1990	1980	
34.9	29.0	24.7	22.4	23.1	אירופה
30.4	23.9	21.7	119.2	20.7	מזרח אירופה
35.7	30.5	25.7	26.4	26.4	צפון אירופה
33.6	28.6	25.0	21.3	20.5	דרום אירופה
39.6	32.4	26.2	23.6	25.4	מערב אירופה
25.8	20.1	20.6	16.7	18.3	ברית-המועצות
21.7	17.0	15.8	17.5	17.4	ישראל

* [אוכלוסיית (65+) / אוכלוסיית (20-64)] $100 \times$
 חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.
 החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

לוח 5

יחס תלות כולל, 1980-2025*

2025	2015	2000	1990	1980	
73.5	67.9	66.1	67.5	76.9	אירופה
72.8	66.7	68.0	70.8	74.8	מזרח אירופה
75.4	70.2	68.2	70.7	78.6	צפון אירופה
70.8	67.0	65.8	67.9	79.2	דרום אירופה
75.9	68.4	64.4	63.1	75.6	מערב אירופה
74.3	68.9	76.6	73.9	78.4	ברית-המועצות
72.5	73.7	82.6	97.5	101.8	ישראל

* [אוכלוסיית (0-19) + (65+) / אוכלוסיית (20-64)] $100 \times$
 חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.
 החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

השלכות מגמת ההזדקנות על ההוצאות הציבוריות

מחקרים מועטים יחסית ניסו להעריך את השינויים בעלות נטו של התמיכה החברתית הקשורה להזדקנות האוכלוסייה^{3,4}. אף על פי שיתכן שיחס התלות הכולל ירד בחלק מדפוסים הזדקנות האוכלוסייה, תמיד יהיה גידול בחלקם של הקשישים לעומת חלקם של הילדים

בתוך סך האוכלוסיה הנתמכת. המשמעות הכלכלית של שינוי זה תלויה בצרכים היחסיים של הילדים לעומת אלה של הקשישים. לא נראה שניתן להגיע לבסיס מושגי כלשהו שיבנה מדד יחיד לגבי הצרכים היחסיים, ושיכלול את ההוצאות הפרטיות והציבוריות. מכאן עולות שתי שאלות: (א) עד כמה תעלה ההכנסה המשפחתית הריאלית בעקבות הירידה במספר הילדים במשפחה או השינוי בהרכב הגילאים שלהם? על סוגיה זו ניתן לענות על סמך סקלות אקוויוולנטיות. (ב) עד כמה יגדל חלקה של ההכנסה הממשלתית הדרוש למימון אותה רמת שירותים ציבוריים לאורך זמן, בעקבות השינויים במבנה הגילאים באוכלוסיה?^{8,7,6}

הארגון לשיתוף פעולה כלכלי (OECD) מספק הערכות לגבי השפעת ההזדקנות על ההוצאות הציבוריות בשמונה מדינות אירופיות בשנים 1980 ו-2040⁴. בלוח 6 מוצג השינוי במרכיבי ההוצאות הציבוריות כתוצאה מתהליך ההזדקנות. השינוי בהרכב ההוצאות על-פי תחום ההוצאה הוא מהותי מאוד. חלקן של הפנסיות, שהיה גבוה למדי ב-1980, עולה ביותר מ-25% ברוב הארצות עד 2040, ואילו חלקן של החינוך קטן בהרבה. גידול ניכר חל גם בחלקם של הקשישים בכלל ההוצאות הציבוריות מ-24% בשבדיה עד 81% בהולנד בין 1980 ל-2040. גידול זה משקף הן את השינוי בין התחומים והן את השינוי בנהגים מהקצאת המשאבים בתוך כל תחום. תחזיות אלה מצביעות על הצורך בתהליך של הקצאת משאבים מחודשת ושונה, המלווה בקשיים פוליטיים ומעשיים שעמם יהיה צורך להתמודד.

לוח 6

שינוי בהרכב ההוצאות הציבוריות לפי תוכניות מרכזיות, וחלקם של הקשישים כתוצאה משינוי דמוגרפי צפוי 1980, 2040 (באחוזים)

	קבוצת גיל		תכנית			
	65+		פנסיות		חינוך	
	2040	1980	2040	1980	2040	1980
בלגיה	45	32	52	40	18	26
דנמרק	47	31	42	30	19	29
צרפת	53	40	56	42	13	21
גרמניה	62	46	61	47	11	20
איטליה	50	35	59	47	13	23
הולנד	49	27	46	34	13	23
שבדיה	56	45	44	39	18	23
בריטניה	48	36	40	34	22	28

מקור: World Nations, World Demographic Estimates and Projections

בנוסף, עולה סוגיית ההשפעה שיש להזדקנות האוכלוסיה על הצורך הכולל בשירותים ציבוריים ועל הנטל הכספי שיוטל על אנשים בגילאי העבודה. בלוח 7, מוצג מדד ההשלכות של השינוי הדמוגרפי בהשוואה לרמות שהיו ב-1980⁴. מחושבות הרמות הכוללות של ההוצאות הציבוריות של כל מדינה, בהנחה שההוצאות הציבוריות הריאליות לאדם משכבת גיל מסוימת לא ישתנו גם בעתיד. מגמה זו מושפעת הן מהשינוי במבנה

הגילאים והן מקצב גידול האוכלוסיה הכוללת. נראה שלשינויים הדמוגרפיים בשנות ה־80 היתה השפעה מועטה בלבד על ההוצאות הציבוריות, ומגמה זו תמשיך במספר ארצות עד לשנת 2010. לאחר שנה זו, מוביל השינוי הדמוגרפי לגידול ניכר בהוצאות הציבוריות במספר ארצות. בישראל צפויה מגמה דומה, כאשר בשנת 2005 תקטן ההקצבה לחינוך עד לכדי 27.8% מסך ההוצאות הציבוריות, לעומת 30.2% בשנת 1985. לעומת זאת, ההקצאה הציבורית לקצבאות זקנה ושאיירים תגדל בשיעור נמוך ותגיע לכ־21.2% בשנת 2005, לעומת 20.4% בשנת 1985. שינויים אלו בחלוקת ההקצאות יגרמו לעליה קטנה בלבד

לוח 7

השפעת השינוי הדמוגרפי על ההוצאות הציבוריות ועל הנטל הכספי, 1980, 2040
(1980=100)

2040	2030	2020	2010	2000	1990	
						בלגיה
102	104	101	98	96	98	הוצאות ציבוריות
120	116	103	97	95	96	נטל כספי לאדם בגיל 64-20
						צרפת
128	130	124	116	109	106	הוצאות ציבוריות
132	128	116	104	100	99	נטל כספי לאדם בגיל 64-20
						גרמניה
97	106	103	104	104	98	הוצאות ציבוריות
154	149	124	113	106	95	נטל כספי
						איטליה
107	113	111	108	103	103	הוצאות ציבוריות
139	131	116	106	99	97	נטל כספי
						הולנד
121	123	119	115	111	105	הוצאות ציבוריות
139	131	114	104	100	96	נטל כספי
						שבדיה
109	111	107	101	98	101	הוצאות ציבוריות
122	119	110	100	95	99	נטל כספי
						בריטניה
110	113	105	101	97	98	הוצאות ציבוריות
111	112	101	96	93	95	נטל כספי

מקור: World Nations, World Demographic Estimates and Projections

בהוצאה הציבורית הכוללת לבני 65 ומעלה, מכ-24% מסך ההוצאות הציבוריות ב-1985, לכ-25% בשנת 2005²³. אולם, לנו חשוב יותר לבחון את ההשלכות על הנטל הכספי.

נטל כספי מוגדר כרמת ההוצאות לאדם בגיל העבודה, או במלים אחרות, רמת המסים הנדרשת ממשלם מסים פוטנציאלי. על-פי לוח 7, ניתן לראות שהשינויים בנטל הכספי שונים למדי מאלה של ההוצאות הציבוריות. מדינות כגון בלגיה וגרמניה, שבהן יש רמה נמוכה ביותר של גידול אוכלוסין, תזדקקנה להעלאה מועטה, אם בכלל, בהיקף ההוצאות הציבוריות, ואילו רמות ההוצאה הציבורית לנפש יעלו בצורה ניכרת. ככלל, העליה בהוצאות לאדם עובד נעה משיא של 54% בגרמניה עד ל-11% באנגליה. בישראל אף צפוי כי הנטל הכספי ירד ב-8% בין השנים 1985 ו-2005²³. העליה בנטל הכספי אינה גורמת בהכרח לעליה בשיעורי המס (מס כאחוז מההכנסה). היחס בין הנטל הכספי המוחלט לבין שיעור המס לאדם עובד הוא מורכב. השינוי בשיעורי המס תלוי בשני גורמים: המגמה בהכנסה לנפש (המשקפת גם היא את המגמות בתל"ג לנפש ובתפוקה) והמידה שבה שינויים בהכנסה לנפש מתורגמים לעליה בעלות של ההוצאות הציבוריות. המרה שכזו תתרחש כשיעורי השכר במגזר הציבורי יעלו בהתאם לרמות השכר הכלליות במשק, וכשהטבות הביטוח-הלאומי מקושרות לרמות שכר. אם ההכנסה לנפש אינה גדלה, או אם עליה כלשהי בהכנסה מלווה בגידול באחוז דומה בהוצאות הציבוריות לנפש, אזי עליה בנטל הכספי תצריך עליה בשיעורי המס; במקרה כזה, הגידול בנטל הכספי יצריך גידול באחוז דומה בשיעורי המס, כפי שמוצג בלוח 7.

שיעורי פרישה והשתתפות בכוח העבודה

שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה נובעים בחלקם מתהליך ההזדקנות. גורם אחד הוא השפעת תהליך ההזדקנות על אחוז האוכלוסיה בגילאי העבודה, כפי שמוצג בלוח 8. באופן כללי שינויים אלה הם מתונים מאוד, ומאופיינים בעליה הדרגתית וקלה מאז 1950. לעומת זאת בעתיד צפויה ירידה.

לוח 8

אחוז אוכלוסיית בני 64-20 ומעלה, 1950-2025

2025	1990	1980	1950	אירופה
57.6	59.7	56.5	57.8	
57.8	58.5	57.2	57.5	מזרח אירופה
57.0	58.6	56.0	59.6	צפון אירופה
58.5	59.5	55.8	55.5	דרום אירופה
56.8	61.2	56.9	59.1	מערב אירופה
57.3	57.5	56.0	54.1	ברית-המועצות
58.0	50.6	49.6	55.8	ישראל

חשב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N. Y, 1989b.

החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

המגמות בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה בכל שכבת גיל הינן בחלקן אנדוגניות לתהליך ההזדקנות. כך, הירידה בילודה מאפשרת לנשים להצטרף לשוק העבודה ומעודדת אותן לכך. לוח 9 מצביע על מגמה זו, החזקה במיוחד בצפון אירופה. מ-1965 עד ל-1984 עלתה ההשתתפות בכוח העבודה בדנמרק מ-49.3% ל-74.2% ובנורבגיה מ-36.9% ל-46.1%. העליה בשיעור ההשתתפות של נשים בישראל בשנים אלה מתונה הרבה יותר מ-28.8% ל-37.7%.

לוח 9

שיעור השתתפות נשים בכוח העבודה*, 1965, 1984

1984	1965	
55.2	50.1	אוסטריה
49.6	38.0	בלגיה
74.2	49.3	דנמרק
54.7	45.7	צרפת
49.4	49.0	גרמניה
39.8	25.8	הולנד
66.1	36.9	נורבגיה
32.7	29.2	ספרד
77.4	54.1	שבדיה
59.0	49.0	בריטניה
37.3	28.8	ישראל

• לנשים בגילאי 15-64
מקור: OECD, Ageing Populations, the Social Policy Implications, Paris, 1988.

מלבד תהליכים אנדוגניים אלו, יש מקורות אחרים של שינוי בשיעורי התעסוקה בכל שכבת גיל. על-פי לוח 10, ניתן לראות שהיתה ירידה חריפה בשיעורי ההשתתפות של גברים מבוגרים. לדוגמה, ב-1985 שיעורי ההשתתפות של גברים מגיל 55 עד 59 עמדו על 71.6% בדרום אירופה ואילו שיעורי ההשתתפות של גברים מגיל 60 עד 64 בכרית-המועצות לשעבר - על 29.4%. שיעורי ההשתתפות בקבוצות הגיל של בני 60 ומעלה יורדים אפילו לגבי נשים, על אף העליה הכללית בשיעור ההשתתפות של נשים בכוח העבודה⁹. הירידה בהשתתפות בכוח העבודה הושפעה ממספר גורמים, ובהם שיעור האבטלה הגבוה, שינויים מבניים בכלכלת אירופה, שינויים טכנולוגיים ומדיניות ממשלתית שעודדה והקלה את היציאה מכוח-העבודה. אולם גורמים אלה נטו במידה רבה לאזן זה את זה. כך, ב-40 השנים האחרונות לא היה שינוי גדול בשיעור הפעילות הכולל, על אף הזדקנות האוכלוסיה בחלקי אירופה השונים ובישראל (ראה לוח 11). מגמת ההשתתפות של נשים בכוח-העבודה אינה ברורה, והגורם העיקרי יהיה כפי הנראה הנטייה לפרישה מוקדמת.

לוח 10

שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה לפי גיל ומין, 1985, 1950

+65		60-64		59-55		
1985	1950	1985	1950	1985	1950	
11.0	41.9	48.3	82.1	78.5	91.4	גברים
16.8	49.9	45.8	81.5	80.6	93.9	אירופה
11.7	36.6	71.1	91.4	89.2	96.4	מזרח אירופה
13.0	55.6	44.1	80.1	71.6	90.4	צפון אירופה
5.4	32.2	40.2	78.1	78.1	87.4	דרום אירופה
8.9	49.0	29.4	86.5	77.4	89.5	מערב אירופה
26.3	49.4	71.7	82.1	84.8	92.0	ברית-המועצות
						ישראל
4.0	11.9	17.4	24.8	36.0	31.1	נשים
8.0	21.3	22.4	39.7	75.7	55.3	אירופה
3.6	7.5	25.9	17.6	54.6	26.6	מזרח אירופה
3.1	9.3	11.5	14.7	18.8	17.5	צפון אירופה
2.5	11.4	14.7	26.9	35.5	32.1	דרום אירופה
2.5	35.0	8.8	42.6	23.9	50.9	מערב אירופה
5.2	6.5	17.3	12.0	29.5	18.0	ברית-המועצות
						ישראל

מקור: United Nations, World Demographic Estimates and Projections, 1950-2025, N.Y., 1988.

שיעור השתתפות - אחוז העובדים מתוך כלל האוכלוסיה של אותה שכבת גיל.
החשובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

יש עדות מסוימת לכך שהיחס כלפי תעסוקת קשישים ועובדים מבוגרים מתחיל להשתנות עקב שילוב של מחסור בכוח-עבודה וקצב גידול אוכלוסיה נמוך, המתרחש במספר מדינות (ראה Habib & Nusberg, 1990¹⁰ לסקירה של גורמים אלו). אולם, לא ברור האם היתה לכך עד היום השפעה על שיעורי התעסוקה הכוללים (עבור כל האוכלוסיה). ההשלכות של מגמת הפרישה המוקדמת, ובמיוחד אם היא תמשיך, תבטאנה בכך שהשינוי המעשי ביחסי התלות יהיה גבוה יותר, כפי שצויין בלוח 12.

חישוב יחס התלות וההשלכות של הזדקנות האוכלוסיה תלוי בבחירת נקודות החיתוך להגדרת קבוצת גיל העבודה. בלוח 12 אנו מנתחים את ההשלכות של שני גילאי פרישה חלופיים, 60 ו-55 על יחס התלות. על-ידי השוואת המספרים בתוך כל אחת מעמודות הלוח ניתן לראות, ששינוי גיל הפרישה ב-1990 או ב-2025 מגדיל בצורה חדה את יחס התלות של אלה שגילם גבוה מגיל הפרישה. השוואה בין העמודה הראשונה לשניה מאפשרת בחינת ההשפעות של שינוי גיל הפרישה מ-60 בשנת 1990 ל-55 בשנת 2025. במקרה

לוח 11

שיעור פעילות כולל, 1950-1990

1990	1980	1950	
46.5	45.0	46.2	אירופה
51.6	51.5	52.1	מזרח אירופה
49.8	48.1	46.1	צפון אירופה
40.5	38.8	42.4	דרום אירופה
46.5	44.2	45.6	מערב אירופה
50.2	51.6	52.2	ברית-המועצות לשעבר
39.1	37.3	39.2	ישראל

מקור: United Nations, World Demographic Estimates and Projections, 1950-2025. N.Y., 1988.

החשובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

לוח 12

יחסי תלות עבור גילאי פרישה חלופיים באירופה, 1990, 2025

% שינוי	2025	1990	
55+	34.8	22.4	$\frac{+65}{(20-64)}$
55+	53.1	34.2	$\frac{+60}{20-59}$
58+	78.3	49.4	$\frac{+55}{(20-54)}$

חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.

החשובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

האחרון, לדוגמה, יחס התלות של אלה שגילם גבוה מגיל הפרישה צפוי לעלות מ-34.2 ב-1990 ל-78.3 ב-2025. ההשפעה המשולבת של שינוי במבנה הגילים ושינוי בגיל הפרישה עשויה להיות חריפה. ההנחה היא ששיעורי המיסים מוכרחים לגדול מעבר למה שצויין בלוח 7, ואילו עם החזרה לפרישה בגיל 65, שיעורי המיסים עשויים אפילו להצטמצם. על כן, המדיניות לגבי גיל הפרישה תשפיע בצורה קריטית על התפתחות או מניעה של משברים כלכליים בעתיד.

תמיכה בלתי פורמלית

בהקשר הכללי של דיון בתלות, יש לתת את הדעת להשלכות התלות על התמיכה הבלתי פורמלית. הזדקנות האוכלוסיה יכולה להשפיע על הצורך בתמיכה בלתי פורמלית, כמו גם על זמינותה הפוטנציאלית והממשית. הזמינות הפוטנציאלית מושפעת בראש ובראשונה מאופי הרשת המשפחתית. דפוסי מגורים משפיעים גם הם על זמינות התמיכה. הרשת המשפחתית כוללת מספר מרכיבים חשובים כמו בן-זוג, ילדים וקרובים אחרים.

ההזדקנות שחלה במבנה הגילי הקטינה את היחס בין הקשישים לבין התומכים הלא-פורמליים. אחד האינדיקטורים של זמינות הילדים הוא יחס התלות המשפחתי – כלומר, היחס בין בני 75 ומעלה לבין גילאי 45–65 (לוח 13). במלים אחרות, היחס בין אלה שסביר ביותר שיהיו זקוקים בפועל לתמיכה בלתי פורמלית ניכרת, לבין קבוצת הגיל הצפויה לספק תמיכה כזו¹¹. ב-1990 הגיע יחס התלות המשפחתי ל-25.7 באירופה, עם פער בין הרמות הגבוהות שבצפון אירופה לבין הנמוכות במזרח אירופה ובדרומה וכן ברית-המועצות לשעבר. בעשור הבא צפויה עליה ניכרת במיוחד ביחס תלות המשפחה בדרום אירופה, וכן צפוי המשך מגמת העליה עד שנת 2025 בכל חלקי אירופה ובמיוחד בדרום אירופה, כאשר יחס התלות המשפחתי הכללי באירופה יעמוד על 31.9. אולם, שיעור העליה ביחס זה הוא נמוך בהרבה מזה שביחס תלות הקשישים, והוא נע בין 15% לבין 31% באזורים השונים, בין שנת 1990 לבין שנת 2025. בישראל יגיע יחס זה לשיעור של 21.2 בשנת 2025, השיעור הנמוך ביותר בהשוואה לאזורים האירופים. החישוב של עומס התלות מניח, ששיעורי ההשתתפות בכוח העבודה נשארים דומים, ולהלן נתחשב בהנחה הזאת לאור המגמות האחרונות.

היחס חושב על סמך נתונים מקובצים לגבי מבנה גילי ולא על סמך מידע ישיר לגבי קשישים וילדיהם. קיימים מעט נתונים לגבי רשתות חברתיות ברמה הלאומית בארצות אירופה וכמעט שלא היו השוואות בינלאומיות של רשתות אלה. עוד פחות מידע קיים לגבי התפתחותן של רשתות אלו לאורך זמן ועל הצפוי להן בעתיד. אנו קיבצנו נתונים חלקיים

לוח 13

יחס תלות משפחתי, 1980–2025*

2025	2015	2000	1990	1980	
31.9	27.0	25.3	25.7	23.0	אירופה
25.8	22.5	19.4	20.9	20.0	מזרח אירופה
35.0	26.8	29.2	31.2	25.7	צפון אירופה
30.2	27.9	25.4	23.0	18.6	דרום אירופה
36.7	29.2	27.2	28.8	27.7	מערב אירופה
22.7	32.6	19.6	19.7	20.7	ברית-המועצות לשעבר
21.2	17.7	20.1	25.0	17.8	ישראל

* [אוכלוסיית (+75 / אוכלוסיית (45–64)] $\times 100$

חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.

החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית-המועצות לשעבר.

לגבי אופי הרשת המשפחתית תוך התקדמות במשתנים של המצב המשפחתי וסידורי המגורים.

קיימים מעט נתונים לגבי הזמינות הממשית של הילדים. אף על פי שישנם נתונים על מדינות שונות בשנים מסוימות, הרי למיטב ידיעתנו, לא קובצו הנתונים על בסיס השוואתי. במחקר מהתקופה האחרונה בוצעה השוואה בין ישראל לשבדיה לגבי אחוז הקשישים שלהם ילדים חיים. במחקר נמצא של-77% מהקשישים השבדים היו ילדים ב-1951 ואחוז דומה ב-1981. בניגוד לכך, בישראל, שלה מבנה אוכלוסיה צעיר, אחוז הקשישים להם היו ילדים ב-1985 היה 12.89%. מנתונים אלה עולה שהקשר בין ההבדלים בגיל ובין השינויים באחוז הקשישים בלי ילדים אינו פשוט.

בן-הזוג הוא אחד המקורות העיקריים לתמיכה בלתי פורמלית בקשיש המוגבל. בלוח 14 מובאים נתונים לגבי המצב המשפחתי של הקשישים ב-1980 ו-1970, במספר מדינות אירופיות. אשר לאחוז הנשואים, קיימת, באופן מפתיע, שונות מועטה בין המדינות, ללא קשר ברור למאפיינים לאומיים או למידת הזדקנות האוכלוסיה, חוץ מישראל ויוון, שם גבוה שיעור הנשואים יחסית לשאר הארצות. נראה שבמהלך העשור חל שינוי מועט באחוז הנשואים, ובמספר ארצות ניכר גידול קטן של אחוז הנשואים. לכן, גם אם יש ירידה בזמינותם של הילדים כמקור לתמיכה בלתי פורמלית, עדיין זמינותו של בן-הזוג אינה קטנה כחלק מתהליך ההזדקנות.¹³

כפי שצוין בלוח 15, ישנו הבדל משמעותי במצב המשפחתי בין גברים ונשים בכל ארצות אירופה. אחוז הנשואים בקרב הגברים הוא לעיתים קרובות כפול משל הנשים. אחוז

לוח 14

מצב משפחתי וסידורי מגורים של אוכלוסיית בני 65 ומעלה, 1980, 1970

% חיים בגפם	% נשואים		% רווקים		
	1980	1970	1980	1970	
30.9	43.8	44.6	9.8	10.9	אוסטריה
31.9	49.8	50.6	8.2	8.7	בלגיה
38.3	49.9	50.2	9.1	11.3	דנמרק
32.6	50.0	—	8.5	—	צרפת
38.9	45.0	48.3	7.6	8.8	גרמניה
14.7	61.0	56.8	4.3	5.0	יוון
25.0	—	43.3	—	12.1	איטליה
—	51.3	50.1	13.1	16.7	נורבגיה
40.0	50.7	49.5	12.8	16.1	שבדיה
30.3	51.1	49.5	10.7	12.1	בריטניה
14.1	—	—	—	—	ספרד
28.3	60.0	58.0	2.5	2.7	ישראל

Kinsella, K. 1990.

מקורות:

Taeuber, C.; Torrey, B.; Kinsella, K, An Aging World, 1987.

הקשישים בישראל, פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור 1972¹⁷, 1983¹¹.

האלמנות גבוה תמיד מאחוז האלמנים, ונובע מהפרש הגילים המקובל בין בני-זוג (הבעל מבוגר יותר), משיעור הנישואין השניים, הגבוה בהרבה בקרב הגברים ומתוחלת החיים הגבוהה יותר בקרב הנשים. מענין גם לציין שאחוז הרווקות גבוה בהרבה מאחוז הרווקים, ומהווה לעיתים שיעור נכבד באוכלוסיית הקשישים של מספר ארצות. הרמות הגבוהות ביותר נצפו בנורבגיה, שוויץ ושבדיה¹⁴.

לוח 15

מצב משפחתי לבני 65 ומעלה לפי מין, ב־1980 בקירוב

גרועים		אלמנים		נשואים		רווקים		
נשים	גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	
4.1	3.0	56.7	17.8	27.3	72.8	11.8	6.4	אוסטריה
2.0	1.8	52.6	20.6	36.4	70.4	9.0	7.2	בלגיה
3.4	2.9	58.6	19.3	31.8	73.7	6.2	4.1	צ'כוסלובקיה
6.1	4.7	46.8	18.0	36.1	69.4	10.8	8.0	בלגיה
1.9	1.7	48.9	17.3	37.6	73.3	11.7	7.7	אנגליה+וולס
5.3	1.7	50.4	17.1	29.0	71.2	15.2	8.0	פינלנד
3.0	2.2	52.6	17.3	35.0	72.8	9.4	7.8	צרפת
6.5	1.9	55.5	25.0	31.4	71.2	6.6	1.9	מזרח גרמניה
3.7	2.0	61.8	18.1	24.1	75.8	10.4	4.1	מערב גרמניה
1.0	0.7	50.7	12.6	45.6	82.9	4.8	3.9	יוון
3.8	2.6	58.7	19.0	31.1	74.5	6.3	3.9	הונגריה
3.6	2.6	43.4	16.5	41.6	74.8	11.4	6.1	הולנד
3.4	2.7	44.0	16.1	37.6	69.7	15.0	11.5	נורבגיה
0.5	0.6	50.5	19.3	35.2	73.0	13.8	7.1	ספרד
5.6	4.9	42.9	15.8	38.2	67.0	13.2	12.3	שבדיה
4.3	2.7	43.7	15.1	36.2	72.8	15.8	9.3	שוויץ
2.8	1.9	53.3	14.6	41.3	81.1	2.5	2.4	ישראל

Bartlema, J., 1987.

מקורות:

הקשישים בישראל, פרסומי מפקד האוכלוסין והדיר¹¹, 1983.

בלוח 14 אנו מציגים את אחוז המתגוררים בגפם על בסיס נתונים משנת 1980 בקירוב. כאן אנו מגלים, שהשונות היא גדולה בהרבה, כאשר השיעור הנמוך ביותר של קשישים המתגוררים בגפם נמצא בארצות דרום אירופה, כגון יוון, ספרד ואיטליה, ואילו השיעור הגבוה נמצא בשבדיה, שם 40% מהקשישים מתגוררים בגפם¹⁵.

היו ניסיונות בודדים ומפוזרים לבצע הדמיה של השפעת הזדקנות האוכלוסיה על דפוסי השארות. לוח 16 הוא סיכום של מודל הדמיה, העושה שימוש בבסיס נתונים מהולנד בין השנים 1970–1986, ובהנחות דומות לאלה של האר"ם לגבי תמותה וילודה בעתיד¹⁶. דפוסי השארות של נשים חושבו לגבי תרחיש חלופי, המניח ירידה של 40% בשיעור הילודה בהשוואה לרמת הבסיס (אר"ם). ההערכות בלוח מגלות כי ההשפעה של שיעור ילודה נמוך

על דפוסי השארות יכולה להיות משמעותית למדי. העליה בשיעור בני 65 ומעלה באוכלוסיה מ-8% ל-13% מלווה בירידה משמעותית במספר הממוצע של הילדים לאשה (מ-2.44 ל-1.57, ובגידול רב מאוד במספר הנשים הקשישות ללא ילדים (מ-14% ל-53%).

לוח 16

הדמיית דפוסי שאירות של אוכלוסיית נשים על-פי תרחישי בסיס וילודה נמוכה

שכבת גיל	שיעור האוכלוסיה בשכבת הגיל		אחוז שכבת הגיל ללוא ילדים חיים	
	בסיס	חלופה	בסיס	חלופה
65-69	4	6	4	17
75-79	3	5	5	16
85-89	1	2	5	20

	המספר הממוצע של ילדים חיים		הגיל הממוצע של ילדים חיים	
	בסיס	חלופה	בסיס	חלופה
65-69	2.58	1.64	39	39
75-79	2.51	1.59	49	49
85-89	2.28	1.47	58	59

תרחיש חלופי - ילודה נמוכה.

מקור: Wolf, Douglas A. 1988.

בדיון בהשלכות של הזדקנות האוכלוסיה על התמיכה הבלתי פורמלית, חשוב לזכור שישנם סוגים נוספים של תמיכה בלתי פורמלית מלבד הטיפול בקשיש. בד בבד עם הצורך המוגבר בטיפול בקשישים, ישנה ירידה בצורכי הטיפול בילדים קטנים. צרכים אלה משתקפים בירידה ביחס תלות הילדים המלווה את מגמת ההזדקנות ומונעים כל נטיות עליה ביחס התלות הכולל. מלבד ההשפעה על ההוצאה הציבורית, ישנה השפעה גם על סך כל הצרכים לתמיכה בלתי פורמלית.

תמיכה של הקשישים בילדיהם המבוגרים הוא ערוץ תמיכה בלתי פורמלית נוסף. ערוץ תמיכה זה הוא נפוץ למדי, ולעיתים נמשך זמן רב יותר מאשר תמיכת הילדים בהוריהם הקשישים. מובן, שהאפשרויות לקבלת תמיכה שכזו עבור ילד מבוגר עולות ביחס הפוך ליחס התלות המשפחתי. הקשישים גם מספקים תמיכה בלתי פורמלית לנכדיהם. היחס בין מספר הקשישים למספר הנכדים עולה בצורה חריפה עם מגמת ההזדקנות, דבר המעלה את הסבירות לתמיכה בלתי פורמלית רבה יותר לכל ילד. אנו מכנים את היחס של בני 65 ומעלה לבני 0-20 "יחס סב", והוא מוצג בלוח 17 לגבי השנים 1980-2025. בשנים אלה צפויה הכפלה של יחס זה (מ-1:2 לכמעט 1:1) לגבי כל חלקי אירופה וכן אף בישראל ובברית-המועצות לשעבר. ניתן לצפות לכך שבשנת 2025 יהיו במערב אירופה יותר קשישים מנוער וילדים גם יחד. יתירה מכך, כל מגמה להקדמת הפרישה רק תגביר את זמינות תמיכת הקשישים בבניהם ובנכדיהם.

לסיכום, תמורות היסטוריות במבנה המשפחה ובילודה השפיעו על ממוצע הילדים הזמין לתמוך בקשישים. שינויים בשיעורי השתתפות בכוח העבודה של נשים, הנלווים למגמת ההזדקנות, השפיעו גם הם על זמינות הטיפול בבני המשפחה הקשישים. תמורות אלו לוו

בשינוי מרחיק לכת בסידורי המגורים של הקשישים, ירידה משמעותית באחוז המתגוררים עם ילדיהם ועליה משמעותית באלה המתגוררים בגפם¹⁵. אולם, זמינותו של כ־הזוג לא פחתה עם מגמת ההזדקנות, ולעיתים גם עלתה. ניתן להשתמש כדוגמה בנתונים משבדיה: אחוז המתגוררים בגפם עלה מ־27 בשנת 1954 לכ־40 ב־1986/7, ושיעור ההשתתפות בכוח העבודה של נשים בגיל הביניים הוא יותר מ־80%, לעומת פחות מ־50% בעבר. אולם, אחוז הקשישים החיים עם כ־זוגם עלה מ־33 ב־1954 ל־54 ב־1986/7¹².

לוח 17

יחס מכ, 1980-2025*

2025	2015	2000	1990	1980	
90.2	74.4	59.9	49.8	42.9	אירופה
71.6	55.9	47.0	37.3	38.2	מזרח אירופה
89.7	76.8	60.7	59.6	50.5	צפון אירופה
90.4	74.5	61.5	45.9	53.0	דרום אירופה
109.1	90.2	68.8	59.8	50.5	מערב אירופה
53.3	41.2	36.8	29.1	30.4	ברית־המועצות
42.7	30.1	23.6	21.9	20.6	ישראל

* [אוכלוסיית (65+) / אוכלוסיית (0-20)] $\times 100$

חושב מתוך: United Nations, Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 revision, N.Y., 1989b.

החישובים לגבי "אירופה" אינם כוללים נתונים מברית־המועצות.

בסופו של דבר, יהיו אלה הנורמות החברתיות, והמדיניות החברתית המשפיעה עליהן, שיקבעו מה תהיה משמעותם של הנתונים הדמוגרפיים. לדוגמה – כשהמבנה הגילאי של תושבי אירופה הדרומית יתקרב למבנה של אירופה הצפונית, האם יישארו ההבדלים החברתיים הניצפים בעינם? בנוסף לזה, אחרי הגדלה של שירותים ציבוריים כעשורים האחרונים אנחנו נמצאים בתקופה של קיצוצים. כיצד ישפיעו קיצוצים אלה על התמיכה המשפחתית ועל ההתפתחות של הנורמות עצמן?

יתירה מכך, הדגשנו את מסלול התמיכה הבלתי פורמלית ההפוך, אשר יש בו כדי לאזן מקצת מן ההשלכות – ירידה בצורכי טיפול בילדים ופוטנציאל גבוה יותר לתמיכה מצד הקשישים, כפי שמשתקף ביחס הסב. גם כאן הנורמות והמדיניות החברתית יקבעו האם הגידול במספר הקשישים ינוצל כמשאב ליצירת יותר אהבה וחום בקרב הדור הצעיר.

ג. תרחישים חלופיים ומבט אל העתיד

עד עתה היה הניתוח שלנו מבוסס על הנחות לגבי שינויים עתידיים בתמותה, בילודה ובהגירה, כמשתקף בהשלכות של האו"ם. האו"ם מחשב שתי תחזיות חלופיות הנקראות תחזית גבוהה (High Variant) ותחזית נמוכה (Low Variant). התחזית הנמוכה מניחה

ירידה בשיעור הילודה הכולל ל-1.54 עד שנת 2025, ואילו התחזית הגבוהה מניחה עליה בשיעור הילודה הכולל ל-2.18 עד שנת 2025. על סמך הנחות אלה, משוער בתחזית הנמוכה כי בשנת 2025 21.4% מהאוכלוסייה באירופה תהיה בגיל 65 ומעלה, לעומת 18.9% בתחזית הגבוהה. עד שנת 2025 מניח האו"ם שיעור הגירה נטו (NMR) של 0 באירופה ובחלקיה השונים.

לוח 18

אחוז אוכלוסיית בני 65 ומעלה במזרח אירופה ובמערבה, על-פי תרחישים שונים, *2020, 2050

הגירה גבוהה (7)	ילודה+ תמותה נמוכות (6)	תמותה		ילודה		או"ם בסיס (1)	
		נמוכה (5)	גבוהה (4)	נמוכה (3)	גבוהה (2)		
17.2	22.3	21.3	15.5	18.6	17.0	17.6	מזרח 2020
19.7	39.2	31.0	17.8	29.1	19.9	22.2	2050
18.7	25.8	24.2	19.0	22.0	19.4	20.5	מערב 2020
22.6	44.2	35.0	22.6	34.3	22.1	26.1	2050

* רמת בסיס למזרח אירופה ב-1990 = 10.5%, מערב אירופה ב-1990 = 14.2%. שלא כמו בשאר הלוחות "מערב אירופה" כולל את כל אירופה למעט מדינות הגוש הקומוניסטי. "מזרח אירופה" כולל את ברית-המועצות לשעבר.

מקור: Wolfgang Lutz, Future Demographic Trends in Europe and North America, London, 1991.

ההנחות האלה לא התקבלו על-ידי כל המומחים לדמוגרפיה. וולפגנג לוצ ואחרים¹⁷ מתארים 9 תרחישים חלופיים (רק 7 מתוכם מתוארים במאמר זה) המבוססים על טווח הנחות רחב יותר לגבי הילודה, התמותה וההגירה בעתיד (ראה בלוח 18). כמרכן האריך לוח את התחזית הבינונית של האו"ם עד שנת 2050. ההשוואה בין התרחישים השונים לבין זה של האו"ם כפי שהיא מחושבת על-ידי לוצ¹ מוצגת בלוח 2. השפעת ההנחות לגבי תמותה, ילודה והגירה על אחוז בני ה-65 ומעלה, מובאת לגבי שתי מסגרות זמן: שנת 2020 ושנת 2050. הארכת התחזית הבינונית של האו"ם מצביעה על התמשכותו של תהליך ההזדקנות במזרח אירופה ומערבה גם בשנים 2020-2050, כך שאחוז בני 65 ומעלה יגיע ל-26.1% במערב אירופה. בחלק מהתחזיות החלופיות יהיה אחוז הקשישים גדול בהרבה מזה המשוער על-ידי האו"ם. בהנחה ששיעור הילודה הכולל ירד ל-1.1 (תרחיש מספר 3) יגיע שיעור הקשישים במערב אירופה ב-2050 ל-34.3%, וזאת לעומת 26.1% בתרחיש האו"ם ו-22.1%, בהנחה ששיעור הילודה הכולל יעלה לרמת תחלופה (תרחיש 2, TFR=2.18). שתי הנחות תמותה נידונות: תרחיש התייצבות רמת התמותה (#4) מניח שתוחלת החיים בעת הלידה תתייצב על 68.8 שנה לגברים ו-75.6 שנה לנשים במזרח אירופה, ו-73.7

1 אין באפשרותנו להשוות ישירות את תחזיותיו של לוצ עם אלה של האו"ם בגלל החלוקה הגיאוגרפית השונה של אירופה בשני הפרסומים.

ר-79.4 שנה, בהתאמה, במערב אירופה. תרחיש הירידה החדה בתמותה (5) מניח שעד שנת 2025 תוחלת החיים לגברים תעלה ל-90 שנה ולנשים עד 95 שנה. זאת בניגוד להנחת האר"ם הקובעת תוחלת חיים של 77.4 שנים לגברים ו-83.2 לנשים במערב אירופה, ושנתיים פחות, בהתאמה, לגבי המזרח-אירופים. על-פי הנחות אלה, אחוז הקשישים במערב אירופה בשנת 2050 ינוע בין 22.6 לבין 35.0. שילוב של תמותה נמוכה וילודה נמוכה (6) יגרום לכך, שבשנת 2050 44.2% מאוכלוסיית מערב אירופה ו-39.2% מאוכלוסיית מזרח אירופה יהיו מעל גיל 65.

משתנה ההגירה אינו נכלל בחישובי האר"ם. לוח מציג תרחיש של הגירה מוגברת (7) המניח שהגירה מהעולם השלישי למערב אירופה תגיע עד שנת 2010 ל-1.5 מיליון איש בשנה. עליה דומה תהיה גם בהגירה למזרח אירופה, אף כי התקדמותה תהיה איטית יותר. כמו-כן משוער שכ-0.5 מיליון איש יהגרו ממזרח אירופה למערב עד שנת 2000, ולאחר מכן אין צפויה הגירה נוספת בכיוון זה. התחזית לגבי אחוז הקשישים מראה כי גם הגירה מרובה לא תשפיע במידה משמעותית על קצב הזדקנות האוכלוסיה.

לסיכום, תרחישים אפשריים לגבי מגמות בילודה ובתמותה, המתבססים על מחקרים עדכניים לגבי תוחלת חיים, שיעורי ילודה והגירה באזורים שונים, מצביעים על קצב הזדקנות גבוה בהרבה מזה שנדון בתחזיות האר"ם. לעומת זאת, כפי שטוען לוח, "המבנה הדמוגרפי של האוכלוסיה הוא בעל פוטנציאל הזדקנות כה מסיבי עד שדומה כי רק הנחות אבסורדיות – כל האנשים ימותו בגיל 60, שיעור הילודה הכולל יעלה ל-6 וכך הלאה, ישנו את המגמה הנוכחית"¹⁷.

ד. הלימותם של הנתונים הזמינים

סקירה של מגמות סוציו-כלכליות היא חשובה לא רק בשל מה שנאמר, אלא גם בשל מה שאינו נאמר. במקרה זה, משתקף חוסר מידע בתחומים בסיסיים רבים. סוגים רבים של נתונים אינם בנמצא או שהם זמינים על בסיס אקראי בלבד. כתוצאה מכך, ניתוחים רבים של השלכות ההזדקנות מבוססים על נתוני רקע שאינם מוצקים. בסיס הנתונים לוקה בשני חסרים חמורים במיוחד: הראשון הוא העדרם של נתונים לגבי מבנה הרשתות החברתיות בפועל ותחזיות לגבי התפתחותן של רשתות אלה בעתיד. כמעט שאין תחזיות לגבי מצב משפחתי ונתונים או תחזיות לגבי ילדים חיים של הקשישים. נתונים אלו הם מהותיים להבנת משמעותה של הזדקנות האוכלוסיה ודורשים התייחסות רצינית הרבה יותר.

בנוסף, חסרים נתונים נאותים על הצרכים ועל השימוש בשירותים על-ידי אוכלוסיות בגילאים שונים, וזאת במונחים של יחידות פיזיות (חדרים, מיטות) או הוצאות. ההארעות (Incidence) והשכיחות הייחודיות לפי גיל ורמות ניצול השירותים הן אבני היסוד לתחזיות לגבי דפוסי הצרכים העתידיים, ניצול השירותים הצפוי וההוצאות הצפויות. מספר מועט של ניסיונות נעשה כדי לפתח בסיס נתונים מהסוג הזה^{18,19,20,21,22}. כתוצאה מכך, המאמצים לחזות הוצאות חברתיות כלליות מהסוג שהצגנו בסעיף הקודם, מבוססים על בסיס רעוע של מצבי הוצאות לפי גיל. יתירה מכך, אין בידינו תחזיות לגבי צורכי הקשישים בקשת תחומים רחבה.

ה. דיון

במבוא למאמר זה העלינו מספר נושאים. להלן דיון בהשלכות של ממצאינו על כל אחד מהנושאים.

ראינו שישנם הבדלים ניכרים ברמת ההזדקנות הנוכחית באירופה, בברית-המועצות לשעבר וב ישראל. כל האזורים יודקנו במסלול דומה, תוך צמצום פערים מסוימים והתרחבותם של אחרים. ככלל, קיימים כיום שני קטבים: מזרח אירופה, ברית-המועצות לשעבר ודרום אירופה, מחד גיסא, וצפון אירופה ומערבה, מאידך גיסא. השוני בין הקטבים הוא מהותי ביחס למספר ממדים דמוגרפיים: אחוז הקשישים והישישים באוכלוסיה, יחס תלות הקשישים והמשפחה ויחס סב. אשר לממדים האחרים, כמו שיעור הנשים בקרב הקשישים ויחס התלות הכללי, ההבדל בין האזורים השונים אינו כה בולט, הן ב-1990 והן ב-2025.

דפוס שונה מתגלה בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה, אולי בשל רגישותם של אלה לגורמים כלכליים ופוליטיים יותר מאשר למשתנים דמוגרפיים. עדות לכך הם השיעורים הגבוהים יחסית בצפון אירופה ובמזרחה.

קצב הגידול המהיר של בני 65 ומעלה ובני 80 ומעלה הופך את דרום אירופה לאזור הנמצא בשלב מעבר. בשנת 2025 שיעור הקשישים באזור זה יהיה קרוב יותר לזה שבאזורים היותר מפותחים, קרי צפון אירופה ומערבה. ההבדל בשיעור הקשישים בין מזרח אירופה – ברית-המועצות לשעבר לבין צפון אירופה ומערבה יישאר כמות שהוא או יגדל. בשנת 2025 אחוז הקשישים במזרח אירופה יהיה דומה לזה שהיה באזורים המפותחים 45 שנה לפני כן.

הבדלים אלה באחוז הקשישים ישתקפו בהבדלים דומים ביחס התלות של הקשישים וביחס סב, בשנת 2025. יחסי תלות אלו יהיו הגבוהים ביותר בצפון אירופה ומערבה, והנמוכים ביותר במזרח אירופה ובברית-המועצות לשעבר. תוך כדי כך, תיעשה דרום אירופה דומה יותר ויותר לצפון אירופה ולמערבה, עד 2025.

קשה לבצע ניתוח מקיף של ההשלכות הכלכליות הכוללות של מגמת ההזדקנות, אשר יתייחס להוצאות פרטיות, להוצאות הציבוריות, לשיעור ההשתתפות בכוח העבודה ולהשלכות של שיעור גידול אוכלוסין נמוך, במונחים של הקטנת הצורך בהוצאות כספיות. ברוב המקרים זמין רק ניתוח חלקי (ראה Cutler ואחרים²³ לניסיון מקיף ועדכני בארצות-הברית). הראינו, שיחס תלות הקשישים לא יעלה עד שנת 2000, אולם העליה המשמעותית לאחר מכן תגרום לגידול בעלות השירותים הציבוריים. המרכיב הקריטי בהערכת השפעה זו הוא המידה שבה עלויות השירות תותאמנה לגידול העתידי בפריון, דבר שיקבע את המידה בה יהיה צורך במיסים נוספים למימון שירותים אלו.

גורם מתערב חשוב יהיה המגמה העתידית בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה ככלל ובגיל הפרישה בפרט. הראינו עד כמה רגיש יחס התלות לשינויים בגיל הפרישה. שינויים בגיל הפרישה ישפיעו הן על ההוצאות הדרושות והן על מספר המועסקים הזמינים על מנת לממן הוצאות אלו, ובכך יגרמו לשינוי חריף בנטל המימון. המגמה בעתיד לגבי גיל הפרישה היא פונקציה לא רק של כוחות פוליטיים וכלכליים, אלא גם של מדיניות ציבורית. מדיניות זו היא שתקבע אם הזדקנות האוכלוסיה תוביל למשבר או לקשיים ניכרים.

אשר להשלכות של תהליך ההזדקנות על התמיכה הבלתי פורמלית, ראינו, כי בעתיד יהיו פחות זקנים עם ילדים חיים, ופחות ילדים חיים לכל קשיש. בנוסף, יתקיים יחס גבוה יותר של קשישים לילדים הבוגרים ולנכדים. לתופעה זו השלכות כפולות על רשת התמיכה הבלתי פורמלית. מצד אחד, הזדמנויות רבות יותר לקשישים לספק שירותים של תמיכה בלתי פורמלית לדורות הצעירים יותר, ומצד שני, הזדמנויות מוגבלות יותר לדור הצעיר לספק שירותי תמיכה לקשישים.

בנוסף לעובדה שאין בנמצא נתונים לגבי קצב השינוי במספר הממשי של ילדים לכל קשיש, קשה להעריך את חשיבות הירידה בזמינות הילדים. כפי שראינו, תפקידו של בן-הזוג כמרכיב של רשת התמיכה הבלתי פורמלית עשוי לגדול. יתירה מכך, יותר ויותר מילדיו המבוגרים של הקשיש יזדקנו בעצמם ויפרשו מעבודתם, וכך ייווצר יותר זמן פנוי שאותו יוכלו להקדיש להתמודדות עם צורכי ההורים. מאידך, הנשים המבוגרות עסוקות יותר כתוצאה מהשתתפותן בכוח העבודה (אם כי אחריותן לטיפול בילדים קטנה), ויתכן שיהיו שינויים בנורמות הטיפול המשפחתי. אולם מספר מחקרים הראו, כי השתתפות בכוח העבודה ומספר הילדים אינם משפיעים על ההסתברות לתמיכה משפחתית, אלא הימצאותו של לפחות ילד אחד במרחק סביר מההורה הקשיש. מתוך הנתונים עולה שאלת מפתח: האם הדימיון ההולך וגובר במבנה הגילאים בתוך אירופה יגרום לדימיון גם בדפוסים של תמיכה בין-דורית ממשית, או האם ההבדלים באוריינטציות המשפחתיות יותירו את השוני בין האזורים השונים בעיניו המדיניות הציבורית תשתנה כתוצאה מהשינוי הדמוגרפי, וגם תשפיע על אופי השינויים בטיפול המשפחתי. לאחרונה התרחשו תמורות בזמינותם של שירותים פורמליים באירופה העשויות לגרום להרחבת תפקידה של המשפחה בצפון אירופה ובמערבה, ואילו עליה בזמינות השירותים בדרום אירופה עשויה להאיץ את צמצום תפקיד המשפחה. השוואה שנערכה בין ישראל לשבדיה הראתה כי המשפחה נשארה מקור תמיכה עיקרי בשתי החברות, על אף שבשבדיה ישנה זמינות גדולה יותר של שירותים, מספר ילדים קטן יותר לכל קשיש, שיעורי תעסוקת נשים גבוהים יותר, ולכאורה אוריינטציה משפחתית נמוכה¹².

קיימת מידה רבה של חוסר ודאות באשר לעתיד. התחזיות הדמוגרפיות הבסיסיות נתונות לדיון, והדמוגרפים הראו כיצד הנחות ריאליות למדי לגבי אופיים של המדדים הבסיסיים עשויות לשנות את הציפיות באשר להזדקנות החברה. ניתן לומר בביטחון, שאחוז הקשישים יעבור את מחסום ה-20% ברוב ארצות אירופה. עם זאת, הגבולות הסבירים של תהליך ההזדקנות באירופה בעתיד ינועו מ-20% ועד 44% של קשישים מעל גיל 65. אם תחזית ה-20% דורשת מאיתנו מחשבה מחדשת לגבי ההסדרים החברתיים העכשוויים, הרי שתחזית ה-40% תגרום לתחושת דחיפות גדולה אף יותר. הזדמנויות רבות מתהוות בחברה מזדקנת והשאלה היא, כיצד נוכל להפיק מהן את המיטב. אבל, כפי שמשחקת בפערים באינפורמציה שצוינו במאמר זה, בסיס הנתונים הזמין להערכת ההשלכות איננו הולם את האתגר העומד בפני החברה. על רקע זה עלינו לפעול, תוך השקעת מאמץ ניכר בההשגת בסיס נתונים שעל פיו נוכל לתכנן את פעולותינו.

1. Scott, P.; and Johnson, P. 1988. *The Economic Consequences of Population Ageing in Advanced Societies, Conference on Work, Retirement and Inter-generational Equity 1850-2050*. Center for Economic Policy Research, Cambridge.
2. United Nations. 1989. *World Population Prospects 1988*. New York.
3. United Nations. 1989. *Global Estimates and Projections of Population by Sex and Age, 1988 Revision*. New York.
4. Organization for Economic Cooperation and Development. 1988. *Ageing Populations: The Social Policy Implications*. Paris.
5. Heller, P.; Hemming, R.; and Kohnert, P. 1986. *Aging and Social Expenditure in the Major Industrial Countries, 1980-2050*. International Monetary Fund, Washington D.C.
6. Habib, J. 1990. "Population Aging and the Economy". In: *Handbook of Aging and the Social Sciences*. Binstock, R.; and George, L. (eds.) pp. 328-246. Academic Press, New York.
7. Habib, J. 1988. "Aging Population Structure and Support for the Elderly". In: *Economic and Social Implications of Population Aging: Proceedings of International Symposium on Population Structure*. pp. 194-227. United Nations Population Division Series, New York.
8. Cliquet, R.L.; and Vanden Boer, L. 1989. *Economic and Social Implications of Aging in the ECE Region*. Brussels.
9. United Nations. 1988. *World Demographic Estimates and Projections 1950-2025*. New York.
10. Habib, J.; Nusberg, C. 1990. *Rethinking Work Life Options for the Older Persons*. JDC-Brookdale Institute, Jerusalem.
11. Sabatello, E. 1989. "Selected Demographic Indicators to the Aging Process of the Israeli Population". *Gerontologia* 43-44:22-33.
12. Habib, J.; Sundstrom, G.; and Windmiller, K. 1991. *Understanding Differences in the Patterns of Support for the Elderly: A Comparison Between Sweden and Israel*. JDC-Brookdale Institute, Jerusalem.
13. Torrey, B.; Kinsella, K.; and Taeuber, C. 1987. *An Aging World. International Populations Reports Series P-95, No. 78*. U.S. Department of Commerce.
14. Bartlema, J. 1987. "Developments in Kinship Support Networks for the Aged in the Netherlands". *Reeks Sociale Zekerheidswetenschap*.
15. Kinsella, K. 1990. *Living Arrangements of the Elderly and Social Policy: A Cross-national Perspective*. U.S. Bureau of the Census, Washington, D.C. Center for International Research.
16. Wolf, D. 1988. *Kinship and family support in aging societies. Proceedings of International Symposium on Population Structure*. pp. 305-330. United Nations Population Division Series, New York.
17. Lutz, W.; Prinz, C.; Wils, A.; Buttner, T. and Heilig, G. 1991. "Alternative demographic scenarios for Europe and North America". In: *Future Demographic Trends in Europe and North America: What Can We Assume Today?* Lutz, W. (ed.) Academic Press, London.
18. Factor, H.; and Habib J. 1986. *Developing an Information Base for Short and Long-term Planning of Services for the Elderly in Israel: An Interim Report*. JDC-Brookdale Institute, Jerusalem.

19. Factor, H, Habib, J.; and Be'er, S. 1988. "Evaluating the Need for Long-term Care Services and their Cost". **Social Security** (Special English edition), 134-155.
20. Rice, Dorothy P. 1983. Long-term Care of the Elderly and Disabled". **International Social Security Review** 3: 299-326.
21. Brouwer, J.; and Schreuder, R. (eds.) 1986. **Scenarios and Other Methods to Support Long Term Health Planning**. STG, The Netherlands.
22. Organization of Economic Cooperation and Development. 1985. **Social Expenditures, 1960-1990**. Paris.
23. Cutler, D.; Poterba, J.; Sheiner, L.; and Summers, L. 1990. **An Aging Society: Opportunity or Challenge?** Brookings Institute, Washington, D.C.

24. קופ, י. 1989. הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 1988-89, ירושלים.

25. למ"ס. 1972. הקשישים בישראל. פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור, (17).

26. למ"ס. 1983. קשישים בישראל. פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור, (11).

ג'וינט ישראל
מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה
והתפתחות אדם וחברה בישראל

JOINT (J.D.C.) ISRAEL
BROOKDALE INSTITUTE OF GERONTOLOGY
AND ADULT HUMAN DEVELOPMENT IN ISRAEL

**The Aging Process and its Implications
in Europe, the USSR and Israel**

reprint series

**Jack Habib
Dan Shacham**

R-74-93

מכון ברוקדייל: הספרייה

את הספר יש להחזיר עד

[illegible]

THE INSTIT

is a national
gerontology
American Jew
Brookdale Fo
Its research
an applied na

The Institute
alternative sc
attempts to l
officials and

on in
y the
f the
Israel.
y, of

needs.
es. It
ublic
tion.

The Aging Process and its Implications in Europe, the USSR and Israel

Jack Habib

Dan Shacham



Reprint from: **Gerontology** 56-57, 1992.

BR-R-74-93 c.1

**JDC-Brookdale Institute of Gerontology
and Human Development
P.O.B. 13087
Jerusalem 91130, Israel**

**Tel: (02) 557400
Fax: (02) 635851**

ISSN 0334-9128

שם הספר תהליכי הזדקנות ומשמעותם-

השוואה בין אירופה, בריה"מ וישר

[illegible]

Abstract

The population of Europe has been aging more rapidly than that of any other geographic region, and this process will continue in the future. Population aging has profound social implications that are only now being fully recognized and addressed. In this paper, we describe the aging process that has taken place over the past decade, and examine projections for population aging over the next 60 years, focusing on a number of basic issues.

We examine the rate at which the population of Europe is expected to age over coming decades, and the socio-demographic areas in which variation exists between different countries, for example, dependency ratios, proportion of women in the population, proportion of the very old, etc. Given that the various European regions will age along a similar trajectory, will these variations increase or decrease over time? Will different countries remain at different stages of the aging process, or will they converge?

Many researchers and policymakers, as well as the public at large, anticipate economic crisis as a result of the aging process. We discuss this issue in light of research into the possible impact of population aging on employment and public expenditure.

The paper examines the implications of the aging process for informal support: will informal support networks necessarily change, as is often suggested in the literature?

The paper points out the inadequacy of the existing data base on population aging: we identify important gaps in this data base -- insufficient data on social networks and on age-related patterns of service use -- and in so doing, propose an agenda for future research.